

Avskrift ur HISTORIER OM RÅNE ÄLVDALAR 1200 – 1900-talet av Martin Engström

sid 82-87:

1818 meddelade Roman att lapparna fortfarande gärna forslade malm om de bara prompt fick betalt som under Bedoires och Hermelins tid. Som ersättning för frakt av 1 skeppund malm de 11-12 milen ville de ha 1 lispund kornmjöl, 1 lispund salt eller 1,5 lispund mjöl, en bit tobak och en sup brännvin, samt ibland silverpengar istället för mjöl och salt. Så billigt körde inga andra än lapparna, tillade han.

Den kostsamma malmfrakten gav Bedoire anledning att den 25/7 1791 begära att få bygga en masugn i närheten av malmberget. Han tvingades nämligen ibland att anhålla om att få köpa tackjärn, eftersom Strömsunds masugn för de långa transporterens skull ej erhöll tillräckligt med malm. Undersökningen för denna masugn verkställdes den 2/7 och följande dagar 1792. Den 8/2 1793 erhöll Bedoire tillåtelse att vid ett vattendrag i närheten av Gällivare malmberg få anlägga en hytta.

Platsen låg vid Vassaraälven 7/8 mil söder om Gällivare. Han erhöll 30 års frihet, samt rättighet att bygga en husbehovssåg 300 alnar nedanför masugnsplatsen. Våren 1797 påbörjades bygget av masugnen vid Vassaraälven vid södra sidan av Nunnisvaaraberget. Ugnen blev dock aldrig fullbordad, trots att han hade dammen halvfärdig före årets slut.

Bergsrådet Hermelin lät där bygga 2 små blästerugnar av gråstyen 1802-04. Ugnarna var 3,5 alnar höga och hade en pipa som var 12 tum (30 cm) i diameter upptill och 18 tum (46 cm) nedtill. I dessa gjordes allehanda försök att direkt ur malmen framställa smidbart järn eller stål.

Samuel Gustaf Hermelin

Efter att Hermelin av Bedoire för dyra pengar köpt hela Meldersteinska imperiet påbörjade han bruksdriften som bergsråd och friherre. Han var då 55 år gammal och en av sin tids främsta kartografer. Under sin verksamhet lärde han väl känna Norrbottens rika naturtillgångar.

Den 30/5 1797 ingav han till bergskollegiet en inläga om sina intressen för Norrbotten. Han hade under föregående år gjort flera malmbrytningsförsök i Luleå socken och där inköpt flera hemman. Efter framställningen beviljade Kungl Maj:t honom säterifrihet för 1/10 av uppodlingarna och frälserätt för resten.

Kammar- och bergskollegiernas utslag av den 9/3 1798 gav honom också 15 frihetsår. Detta gällde även vad han kom att uppodla. Hermelin skaffade sig nu en mängd järnverksprivilegier i följd: för Selet, Långnäs och Anajoki 1798, för Hedenfors, Alter, Svartlå, Kälvfors, Törefors och Gyljen 1801 samt för Edefors 1804. Av dessa uppförde han bara Selets järnbruk, en hammare i Svartlå och en i Edefors.

Han sökte nu privilegier på tillsammans 3900 skeppund (663 ton) smide, jämte behövliga härdar, för samtliga de orter som han erhållit järnverksprivilegier för. Den 23/3 1802 gav Kungl Maj:t sitt medgivande, och bergskollegiet utfärdade privilegium den 8/3 1803. Denna helt enastående avvikelse från det 50-åriga (1753-1803) förbudet mot nytt smide beviljades för att han verkat så mycket för Norrbottens utveckling och bl a förbättrat eller anlagt 173 nybyggen eller hemman på tillsammans 152 mantal, framhöll landshövdingen och även bergskollegiet i sina uttalanden.

Hedenfors högmoderna såg (eller Patronelleströms finbladiga sågverk med 4 ramar) hade uppförts 1785 av kamreren i kommerskollegiet Petter Johansson Ekman, repslagaråldermannen Olof Roselius och herr Magnus Roselius, framhåller Robsahm i sin resebeskrivning. Hermelin köpte sågverken den 20/2 1797 jämte hemmanet nr 10. Sågverket hade den 28/6 1790 privilegierats för 3000 tolfter enkla bräder.

Han ville nu uppföra en masugn och en stångjärnshammare för 200-300 skappund smide. Ansökan ingavs den 30/5 1797 till bergskollegiet. Privilegiet för masugnen i Hedenfors kom dock aldrig att utnyttjas utan överfördes till Alter den 24/2 1806.

Den 15/1 1824 kom kungligheter in i bruksbilden då Karl XIV Johan köpte Hedenfors sågverk för 7500 rdr Bco.

Hermelin sökte och fick tillstånd till olika anläggningar i mångfalden av byar inom Luleå socken, där han styrde och ställde mellan de olika verken. Selets bruk var det äldsta och största av de förutnämnda bruken. Gällivare AB, som 1860 även förvärvade Selet, byggde om bruket ganska grundligt, så att där 1879 fanns masugn, 2 lawncashirehärdar, 2 france-comté-härdar, 1 smälthammare, 3 räckhammare, 1 knipphammare och 2 spikhammare. 1877-96 steg därför tillverknings till 49793 skeppund bergsvikt (8465 ton).

Även Törefors bruk hörde till de många av Hermelin planlagda anläggningarna. Han hade begjort att få uppföra en stångjärnshammare med 2 härdar vid Töreälvens västra sida inom Töre by i Nederkalix socken. Den utsedda platsen låg strax före älvens utlopp i Törefjärden. Efter överenskommelse med byamännen i Töre och Törböle hade Hermelin fått tillstånd den 9/7 1799 och tillika hade han köpt 2 hemman i Töre.

En härd skulle flyttas från Melderstein jämte 200 skeppund (34 6on) smide och andel i undersmidet. Tackjärnet ämnade han ta från Strömsunds masugn. En härd med 700 skappund (119 ton) smide ville han också insätta så snart han fått tillfälle att köpa en sådan. Privilegium för dett stångjärnsverk beviljades den 14/2 1801.

Som ägare av både Melderstein och Törefors, som de nya bruket skulle kallas, mätte han inte något motstånd vid denna härdflyttning. Han fortsatte att utvidga Törefors med olika enheter som han sökte och fick rättigheter till.

Enligt brandförsäkringsvärdering nr 19 107 hade Törefors 1847 en stångjärnssmedja som byggts 1833 och som innehöll 2 hammare med 2 härdar, 1 spikhammare och 1 knipphammare. Den rymliga smedjan hade också en Widholmsk blåsmaskin installerad. Smedjan brann ned, men återuppfördes 1853. Dessutom fanns det en finbladig såg med två ramar och en kvarn vid bruket.

Av 42 år var manufakturverket igång i 32, och tillverkade i medeltal 96 skeppund (16,3 ton) per år. Under de 14 åren mellan 1861-75 gick manufakturhamrarna endast 5 år. Asplund har för hela tiden 1833-74: 2949 skappund bergsvikt (4442 ton), 1861-75 gick hammaren endast 6 år och åstadkom 306 skeppund (52 ton).

Efter att Törefors bruk gått mellan olika händer fram till 9/7 1877, så köptes det från Gällivare AB av den engelske finansmannen sir Robert Loder. Bruket bestod då av smedja, masugn, ångsåg, vattensåg, kvarn, 10 frälsehemman och –nybyggen, 2 skatte- och 4 krono- hemman.

Redan 1873 nämns uppförandet av en större masugn, 56 fot (16,6 m) hög, en Westmansk gasrostugn med 8 uttag, en gasreningsapparat samt en malmtuggare mm. För driftsvatten hade grävts en 500 fot (148 m) lång kanal och mellan lastageplatsen och masugnen hade man anlagt en 8000 fot (2375 m) lång järnväg. Masugnen och rostugnen var färdiga 1874.

Under de närmaste 13 åren tillverkades 132 542 skeppund (22 532 ton) tackjärn på 2190 dygn, eller i medeltal 10 195 skeppund (1733 ton) per år om 169 dygn, vilket gör omkring 60,5 skeppund (10,3 ton) per dygn. En ovanligt hög produktion av en masugn vid denna tid!

Hermelins uppslagsrikedom var oförliknelig, men hans förmåga att förverkliga sina idéer var otillräcklig. Av de många privilegierna på bruken utnyttjades endast Selets och i någon mån Svartlås.

(av tabellerna på sid 70 framgår något om tillverkningen vid dessa bruk, förutom de investeringar som gjordes för om- och tillbyggnader av verken)

Om Hermelin kunde skaffa sig någon större inkomst av bruken är svårt att bedöma med hjälp av de tillgängliga redovisningar som finns. Han drabbades under brukstiden av flera olyckor, av vilka vi kan nämna skeppet "Den ensamma fågeln" om 118 läster (276 ton), som förliste på hemfärd med full last av varor. Dessutom brann Selets smedjor upp, dammarna vid Melderstein, Svartlås och Törefors förstördes av vårflod samt kvarnar och annat ödelades av bränder och floder. Antagligen skedde dessutom många andra olyckor som vi inte fått någon upplysning om.

I Europa härjade Napoleonkriget, sädespriserna sjönk och betalningen för järnet sjönk, Bruken i Sverige drevs med förlust och värst var det i norr. *Belysande för det dåliga läget är att den från början mycket förmögne bruksherren år 1812 var så utfattig att han måste gå från allt. Då han detta år gjorde konkurs uppgick tillgångarna till 160 096 rdr Bco (ett antagligen allt för lågt värde på hans vidsträckta egendomar) och skulderna till 251 752 rdr Bco.

Bland andra intressen, som Hermelin odlat, var mineralkänedom ett av de främsta. Han hade under sina resor samlat stora mängder mineralprov och utgav 1804 "Försök till mineralhistoria över Lappmarken och Västerbotten, med tabeller". Samlingen bestod av 3690 prover och fyllde 13 stora skåp. Bergskollegiet erbjöds och betalade 400 rdr Bco för denna.

Hermelin var en hänsynsfull företagare. Att han avsåg sig de stora fördelar som allmogens tvångsleveranser av kronoskatter i kol, ved och dagsverkan gav bruken var något enastående på ett så tidigt stadium. Han var även känd för sin vilja att stödja och hjälpa, och han gjorde självmant sina arrendekontrakt fördelaktiga för sina arrendatorer.

Sedan han avslutat sin norrbottensgärning, blev det stagnation, tillbakagång och nöd häruppe tills Karl XIV Johan efter uppköp av en stor del av Hermelins egendomar, nämligen Melderstein, Selet, Alter, Hedenfors, Svartlås och Edefors samt även andra bruk som Avafors och Vitåfors, satte nytt liv i den nedlagda bruksrörelsen.

Melderstein med Strömsunds masugn såldes 1814 till rådmannen och brukspatronen i Luleå Anders Lythtraeus, med tillträde 1815. Han gjorde 1819 på Meldercreutz andel i Hasafors blästerverk, men han kunde inte inför bergstinget bevisa sin påstådda äganderätt. Den 19/2 1825 överlät han Melderstein till Karl XIV Johan för 35 000 rdr Bco. Tillträdet skulle ske 1/10 samma år. Lythtraeus kallas i bergstingsprotokollet 1826 för "före brukspatron".

Selets och Alters bruk sålde Hermelin 1810 till sin måg och svåger, den från finska kriget kände generalmajoren Johan August Sandels, för 46 250 rdr Bco. Denne överlät 1812 egendomarna till generalintendenten och översten Gustav Fredrik Klingstedt. I bergstingsprotokollet 15/3 1826 heter det att Klingstedt den 23/6 1812 antagit N M Hjortbert till inspektör vid Selet. Aron Ferner antogs som inspektör över Melderstein med kontrakt av

den 16/10 1808. Han skulle förvalta Strömstunds masugn samt gruvor, hemman, torp och nybyggen under bruket.

Bergmästare Quensel meddelar 1/3 1819 att kungen var ägare till Selets bruk. Genom "kungamakaren" överste Karl Otto Mörners förmedling hade Klingstedt sålt egendomarna till kungen, som dock ej tillträdde förrän 1/10 samma år. Tills derts behöll Klingstedt dispositionen.

Ägare till Svartlå och Edefors var efter Hermelin brukspatron Siggardt Fredrik Fahlroth, och från 1818 brukspatron Per Juhlin, samt från 1820 konung Karl XIV Johan. På 1860-talet ägdes Svartlå av Gällivare AB. Där fanns fortfarande ett sågverk, men inget järnverk fanns kvar 1862.

De hermelinska verken hade till stor del samlats i Karl XIV Johans hand och de kungliga arvingarna innehade dem till 1857, då de övergick till nya ägare, nämligen ett svenskt-norskt konsortium, som dock endast innehade dem till 1864. Då övertogs egendomarna av göteborgsgrossisten Viktor Abraham Kjellberg, som bildade det första Gällivarebolaget med honom i spetsen som ägare av 1/5. De övriga 16 svenska delägarna innehade 249/10 000 tillsammans och de engelska 7751/10 000.

Bolaget gjorde konkurs 1867 och den 20/11 1869 inropades Melderstein med Strömsunds masugn, Vitåfors bruk med Avafors hytta samt privilegierna för Rensunds bruk med Korpfors masugn och alla till bruken hörande fastigheter av The New Gällivare C:o Ltd för 775 000 riksdaler riksmünt.

Den 15/1 1872 överläts egendomarna på den engelske undersåten Giles Loder, innehavaren av dennes firma, Robert Loder, lät den 3/5 1882 genom underståthållaren Per Johan Bråkenhielm sälja egendomarna till Gällivare AV för 505 000 kronor. Även Alter och Selet hörde till de egendomar, som samtidigt löstes av Gällivare AB, med infastning 22/12 1883. Bolaget uppförde också Altappens järnvalsverk för utvalsning av smältstycken från Melderstein, Selet och Alter.

Ännu syns vid Boden, Heden och Edefors spår av det kanaliseringsföretag, som mellan 1865-68 bedrevs av ett engelskt bolag som övertagit bergshanteringen och avsåg att leda älven förbi de svåraste forsarna.

Egen notering: den sk "Engelska kanalen"